

*М.Наумова,
кандидат соціологічних наук*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО У ПОСТМОДЕРНИХ ДИСКУРСАХ

В сучасному потрактуванні епохи наявні дві протилежні теорії. Одна теорія розглядає сучасну епоху як епоху модерну, яка ще не втілила у життя свого доволі нечіткого проекту. Інша теорія вбачає в сучасності епоху постмодерну, що не тільки зберегла такі характерні імпульси модерну, як правова держава і права людини, а й водночас розвинула їх до нових синтезів.

Так чи інакше, кардинальні зміни, що відбулися в становищі європейських держав та держав європейського походження, потребують інших концептуалізацій, відмінних від соціологічних моделей суспільства модерну. Йдеться передусім про бурхливий розвиток інтелектуальних технологій, поширення надсучасних засобів комунікації, які роблять неможливим ретельний контроль за інформаційним простором з боку держави. У тенденціях соціальної стратифікації дедалі більшої ваги набуває чинник освіти і компетентності, – “культурний капітал” на відміну від “економічного”. З ускладненням соціальної організації, її диференціації відбувається подальша партикуляризація соціальних одиниць (спільнот, організацій, акторів) на тлі ще більшого ущільнення комунікаційного простору. Плюралістичне сучасне суспільство демонструє високий ступінь багатовимірності та суперечливості. Соціологічна перспектива, котра концептуалізує суспільство як систему, де кожний елемент структури розглядається крізь його функції і роль у збереженні соціально-го цілого, виявляється недієздатною.

Спробуємо визначити фундаментальні припущення посткласичних соціологічних теорій, що намагаються побудувати адекватну теорію суспільства. Але спочатку спинимось на особливостях модерністської культурної

парадигми та модусах класичних соціологічних практик, що впливають з неї.

Онтологічні припущення модерністської свідомості. Культура епохи – цілісна система, у якій варіації та спонтанні утворення об'єднуються в один основний мотив. Особливі ознаки епохи можна виявити передусім у культурі науки чи пізнання, тобто у тій царині, де культура стає предметом мислення та пізнає саму себе. Це стосується культури пізнання, культури “Я”, теорії суспільства та господарства, а також мистецтва [1, с. 216].

Питання онтології є суттєвими для культури суспільства, оскільки в її межах визначаються відносини таких ступенів існуючого, як духовне, органічне та неорганічне, а також відносин душі та тіла. Петер Козловський звертає увагу на те, що в модерні вбачається тяжіння до монізму. Згідно з цією традицією дійсність повинна поповнюватися, виходячи з одного принципу, та складатися з однієї субстанції. Матеріалістичний монізм вбачає цю субстанцію і цей принцип у матерії, ідеалізм – у душі. Моністичний світогляд породжує низку труднощів, які також знаходять відображення в теоріях суспільства. Це проблема пояснення змін, розвитку, взаємопереходу форм буття одна в одну. Принцип саморозгортання субстанції завжди пояснює лише зростання складності як процес всередині онтологічного ступеня, а не як стрибок до нової, більш складної якості, зокрема стрибок від матерії до життя, від життя – до духу. Навіть поступове ускладнення соціальних форм, які не без труднощів вдається звести до однієї з субстанцій, виявляється за таких припущень суперечливим.

У модерністську добу переважають матеріалістичні тлумачення суспільства. Усе розмаїття соціальних форм зводиться до неодухотворених артефактів матеріальної культури та інституціоналізованих форм соціального зв'язку, які тільки й можуть бути предметом наукового дослідження, бо є “об'єктивними” феноменами. “Реальними” визнаються тільки ті соціальні явища, що повсякчасно повторюються, які є “просто загальними” (у гегелівському сенсі). Але вища форма людського буття та пізнан-

ня, царина духу, розглядається ортодоксальними соціологічними теоріями як щось нереальне, не здатне до узагальнень. Духовне постулюється як неопосередкована ірраціональність, а тому лише матеріалістичний “базис” має властивості реальної дійсності. З погляду модерних теорій суспільства, тільки емпірично верифікований, фактичний стан речей може претендувати на статус загального. Таке загальне та все у суспільстві, що пов’язане з ним, стає “позірно матеріальним”. Духовне, таким чином, не набуває у класичних соціологічних теоріях конституюючого, публічного характеру, а є лише приватним та безсилим, тоді як матеріальне виступає силою, що творить спільність та публічність.

Гносеологічні припущення “Проекту модерну”. Епоха модерну – це доба абсолютної диктатури розуму, його обожнення. Французькі мислителі постмодерну Жан-Франсуа Ліотар та Андре Глюксман визначили тотальний характер панування розуму як яскраво виражену схильність до німецького ідеалізму. У Канта розум, з одного боку, намагається помислити абсолютне і “покірливо” визнає свою поразку, а з іншого – категорії мислення стоять над абсолютном і не залежать від нього. У німецький класиці розум намагається переусвідомити першооснови людського буття та пізнання. У спробах віднайти першооснову людина відчуває неймовірну силу своєї думки. Вона починає вважати, що її мисленням твориться цілий світ. Звідси впливають диктаторські схильності людського розуму. Він не тільки “висвітлює”, відкриває, робить прозорими усі сутності та зв’язки буття, а й претендує на абсолютну істинність, винятковість утвореної картини світу. Наука стає у Новий час конституюючою картиною світу, а її методологія, що будується на дистанційованні спостерігача і предмета спостереження, об’єктивуючого та каузально-аналітичного стилів мислення, стає домінуючою пізнавальною процедурою. Соціальні науки не оминули захоплення природничонауковою методологією. Науковий статус соціології залежав від застосування нею процедур вимірювання та верифікації. Аналізу підлягали лише фак-

ти, доступні спостереженню та вимірюванню. Звідси усі суб'єктивні стани мають значення лише тоді, коли можуть бути операціонально визначені у термінах ознак, що спостерігаються, інакше вони не можуть бути верифікованими. “Модерн – це віра у всепоглинаючі можливості пояснення світу за допомогою природничих наук, редукція теорії та суспільних проектів до їх функціонування. Культура модерну переносить технічні та неорганічні моделі у царину саморозуміння, самосвідомості людини, її соціальних зв'язків” [1, с. 233].

Модерна концепція суб'єктивності. Засадничі положення щодо природи реальності та шляхів її пізнання, означені вище, зумовлюють не лише бачення зовнішнього світу, а й уявлення про “Я” та внутрішній світ людини. Концепція людської суб'єктивності модерну зумовила низку суперечностей та заслуг ортодоксальних соціологічних парадигм. Для модерну суб'єктивність в душі інтеракціоністської теорії Дж. Міда є наслідком взаємовідносин індивіда з іншими суб'єктами та навколишнім світом, певне сплетіння їх намірів та взаємин. Велика заслуга цієї теорії в тому, що в неї “Я” людини тлумачиться як наслідок інтеграції внутрішніх мотивів та зовнішніх контактів. При цьому така теорія все-таки не повністю адекватна, позаяк намагається розчинити суб'єктивність у цих відносинах.

Яку ж теорію суспільства зумовлює така функціонально-релятивістська концепція суб'єктивного світу людини? Якщо відносини визначають суб'єктивність, то індивід стає цілком залежним від суспільства і детермінованим ним. Незважаючи на те, що соціальний порядок постійно відтворюється в процесі взаємодії соціальних агентів, вони діють згідно із інституціоналізованими зразками поведінки, узгоджуючи останні з рольовими очікуваннями. А унікальність індивідуальної соціальної поведінки або ж зовсім ігнорується, або проголошується девіантною.

Але суб'єктивність людини ніколи повністю не зводиться до її відносин зі світом та суспільством. У постмодерній ментальності відбувається повернення саме до такого розуміння людського “Я”.

Постмодерністські соціологічні стратегії. Термін “постмодерн”, – зазначає Зігмунд Бауман, – доречно привертає увагу до неперервності та перервності як двох личин заплутаних взаємовідносин між сучасним соціальним становищем та тим станом, що передував йому. Термін надає рельєфності інтимним генетичним зв’язкам, що з’єднують новий соціальний стан постмодерну із модерном. Водночас він вказує на минуцність конкретних визначальних характеристик, за відсутності яких вже неможливо адекватно описувати соціальний стан як модерний” [2, с. 52].

Відмінності, що відрізняють стан постмодерну від суспільства модерну, глибокі й вельми істотні для того, щоб передбачити окрему соціологічну теорію постмодерності. Ця теорія повинна рішуче порвати із поняттями і метафорами моделей модерну, залишивши ментальний стрій, що їх породив. Адекватна концепція постмодерну може бути сконструйована тільки у такій когнітивній сфері, яка організована іншим набором припущень; вона потребує особливого словника. Критерієм адекватності такої теорії не останньою чергою буде ступінь її звільненості від понять та суперечливих питань, породжених дискурсом модерну.

”Соціальність” замість суспільства. Передусім соціальна теорія постмодерну позбувається припущення, що суспільство являє собою якусь “органістичну”, врівноважену соціальну тотальність, яким воно є у моделях парсоніанського стилю. Тобто посткласична соціологія відмовляється розглядати суспільство як принципово координовану і замкнену тотальність: 1) з певним ступенем єдності; 2) врівноваженої або з помітною тенденцією до рівноваги; 3) що зсередини з’єднується системою цінностей. Перегляду підлягає також підхід, що визначає елементи соціального цілого у термінах функцій, які вони виконують у процесах відтворення рівноважного становища. Замість цього нова теорія припускає, що соціальний стан, який вона моделює, завжди є нерівноваженим. Він складається з елементів, що мають деяку автономність. Цієї автономності виявляється достатньо, щоб характеризувати результат їх взаємодії як непередбачений та нестабільний.

Випадковість результату некоординованих дій не слід сприймати як відхід від зразка, котрий намагається підтримувати тотальність. Будь-який зразок, що тимчасово виринає на поверхню у процесі непередбачених рухів автономних агентів, настільки ж випадковий й немотивований, як і той, що може виникнути на його місці. Якщо й можливо казати про виявлений порядок, то лише як про локальний, емерджентний феномен. З. Бауман взагалі пропонує радикальну категоріальну заміну. На його думку, соціологія, яка намагається пристосуватися до умов постмодерну, мусить замінити категорію суспільства категорією соціальності. Не важко помітити, що така заміна наголошує на процесуальній модальності соціальної реальності.

Соціальна теорія модерну концентрувала увагу, головним чином, на механізмах і засобах сприяння порядку та збереження зразків: державі та легітимації її авторитету, владі, соціалізації, культурі, ідеології та ін. Усе це розглядалось відповідно до ролі, яку воно відіграло у впровадженні зразків, монотонності, передбачуваності, а також керованості поведінки. Така когнітивна перспектива а ргіорі дискваліфікувала “невизначені” спільності; некерована поведінка соціального агента визначалась як дестабілізуючий, отже, антисоціальний фактор, приречений на придушення та вгасання у боротьбі за соціетальне виживання. У постмодерністській перспективі акцент переноситься із жорсткої тотальності, що є логічно первісною стосовно своїх частин, тотальності, яка тільки й може визначити значення індивідуальних дій і спільнот, до випадкової взаємодії плюралістичних, різноманітних, недетермінованих утворень.

“Системність” постмодерного простору більше не пристосовується до організмичної метафори. Це означає, що діючі в ньому спільноти вже не можуть оцінюватися в термінах функціональності чи дисфункціональності. Найбільш значна із розвинених соціологією модерну дослідницька стратегія – статистичний аналіз – стає недоречною у вивченні динаміки соціальних явищ [З, с. 38].

Таким чином, постмодерна інтелектуальна практика констатує відсутність оформленої із конкретною метою спільноти, здатної до загального регулювання та координування, вона відмовляється від тотальності із детермінованою структурою відповідних елементів.

Ще одне принципове припущення постмодерну полягає в розумінні суспільства як місця мешкання значної кількості спільнот, більшість з яких є одноцільовими, спільнот малих та великих, але все ж таки недостатньо впливових, щоб підкорити або зумовити іншим чином поведінку інших. Сфокусованість на єдиній меті суттєво підвищує ефективність кожної спільноти в полі її діяльності, а також запобігає контролю з боку одного джерела. Діючи у різних полях чи сферах спільного володіння, спільноти виявляються лише частково залежними від інших. Але лінії залежності не можуть бути зафіксованими, і, таким чином, дії спільнот залишаються слабо детермінованими, тобто автономними.

Метафора поступу versus... Усі модерністські теорії суспільства, попри розбіжності, дотримувались єдиного для всіх бачення сучасної історії як спрямованого руху і різнилися лише вибором кінцевого місця призначення і організуючим принципом процесу, чи то універсалізації, чи раціоналізації, чи систематизації. Теорія постмодерну вільна від метафори поступу, що так надихала теорії модерного суспільства. Щодо тотальності, яка розсіюється у серіях випадкових проявів, у мобільних, раптово виникаючих острівцях порядку, то її тимчасова реєстрація не може бути подана лінійно. Нескінченні локальні трансформації не складаються разом, аби створювати ефект зростаючої однорідності, раціональності та органічності цілого. Стан постмодерну – це стан постійної мобільності та змін, що не мають визначеного напрямку.

Соціальні агенти. Як зазначалось, постмодерна соціальна теорія проголошує автономію агентів. Відтак агенти лише частково зазнають примушування. Значною мірою вони вільні у прямованні до своєї мети залежно від ступеня їх контролю над ресурсами та здатності до

керування. Агенти вільні розглядати соціальний простір, що опанується іншими агентами, як скупчення можливостей та “проблем”, які слід розв’язати. Можливість – це те, що підвищує ефективність у досягненні мети, проблема – те, що перешкоджає її досягненню. В ідеальній ситуації (за максимізації можливостей і мінімізації проблем) кожен агент просуватиметься до мети на основі ресурсів, якими він розпоряджається. Наявність чи відсутність ресурсів є єдиною спонукальною до дії причиною. Соціальний простір кожної спільноти виникає як простір хаосу та індетермінованості, як територія, що підвладна суперечливим домаганням і є амбівалентною.

Щодо ідентичності агента, то вона не є наданою чи авторитетно підтвердженою. Її потрібно конструювати, але для цього не існує ніякого наперед заданого проекту. Таке автоконструювання агентів шляхом успішних спроб та помилок не має меж і стабільного напрямку [4, с. 71].

Постмодерний простір – це простір інтерпретативного дискурсу, простір постійної рефлексії. Постійне відтворення соціальності із усіма її структурованими та швидкоплинними формами, їх сутністю та взаємодією відбувається у безперервній дискурсивній активності, активності інтерпретації та реінтерпретації.

Щоб бути присутньою у просторі постмодерну, соціологія має зрозуміти себе як таку, що бере участь у цьому процесі саморефлексії та реінтерпретації, процесі, що ніколи не припиняється.

Література

1. *Козловський П.* Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями. – К., 1996.
2. *Bauman Z.* Intimations of Postmodernity. – London; N.Y., 1992.
3. *Бауман З.* Философские связи и влечения постмодернистской социологии // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – Т. 1.
4. *Hollinger K.* Postmodernism and the Social Sciences. A Thematic Approach // Contemporary Social Theory. – 1994. – Vol. 4.